

اشاره

از دیر زمان شهر پرآوازه اصفهان یکی از مراکز بزرگ علم و دانش و حوزه پربرونق علوم دینی بوده است. اما با کمال تأسف پس از دوره قاجار، چراغ علم و دانش در آن دیار رو به خاموشی گذاشت و امروزه از آن جز نام و آوازه مکتب دوره صفویه و چندین مدرسه، چیزی باقی نمانده است. زمانی شهر و مدارس پرشمار اصفهان مهبط و معبد حکیمان و عالمانی چون میرداماد، شیخ بهایی، ملاصدرا، میرفندرسکی و صدها عالم، عارف و حکیم و فقیه بوده که مزار بسیاری از آنان در تخت فولاد اصفهان زیارتگاه اهل دل است. «الف. لام. میم» عنوان سلسله مقاله‌هایی است که به معرفی مدارس جهان می‌پردازد. گرچه پس از سه شماره ادامه آن اندکی به تأخیر افتاد، لیکن در شماره قبل و این شماره در چند قسمت مدارس استان اصفهان معرفی خواهد شد. امیدواریم این مجموعه با ادامه نگارش این سلسله مقالات تکمیل گردد.

الف. لام. میم

(مدارس علمیه اصفهان در دوره صفویه)

(۵)

* سمیه هاشم‌زاده

مدرسه امام صادق(ع)

مقصود از آن، همان مدرسه چهار باغ (سلطانی) است. این مدرسه را «مادر شاه» نیز نامیده‌اند که مهم‌ترین و زیباترین بنای شاهانه دوره سلطنت شاه سلطان حسین است. این مدرسه در کنار خیابان معروف چهار باغ عباسی که گاهی آن را چهار باغ پایین نیز می‌گفتند بنا گردیده است. نهر فرشادی و چنارهای داخل مدرسه، صحن این بنای تاریخی را روح‌افزاتر از بناهای دیگر دوره صفویه در اصفهان کرده است. مدرسه چهار باغ انواع کاشیکاری عهد

* نویسنده و پژوهشگر معارف اسلامی و کارشناس ارشد ادبیات عرب.

صفویه را دارد و چون آخرین بنای باشکوه آن دوره است، آخرین تحولات صنعت کاشیکاری را می‌توان در آن مطالعه نمود. انواع کاشیکاری معقلی و گره‌کاری، امتیازی مخصوص به این بنای تاریخی داده است.

این مدرسه پس از انقلاب اسلامی ایران «مدرسه علمیه امام صادق(ع)» نامیده شده است. وضع ساختمان مدرسه چنین است:

از طرف ضلع شرقی چهار باغ، نود متر مساحت مدرسه است و نمای آن رو به خیابان و دارای سردر بسیار ممتاز و زیباست و اطرافش هفده دهانه ایوان آجری دو طبقه دارد و عقب آنها حجره‌هایی است.

در جبهه فوقانی سردر مدرسه، کتیبه‌ای به خط ثلث بر زمینه لاجوردی نوشته شده است. دور دهانه سردر از کاشیهای فیروزه‌ای است که بر روی دو پایه سنگ‌گلدانی شکل مرمر حجاری شده بسیار زیبا قرار گرفته و پهنای دهانه سردر هفت متر و طرفین در دو سکوی مرمر عالی قرار دارد.

کتیبه پیشانی سردر مشرف به خیابان، مانند کتیبه ایوان شرقی داخل مدرسه است. اما کتیبه بالای در به خط نستعلیق سفید بر زمینه لاجوردی معرق در هشت لوحه مستطیل که بر روی جرزها نصب شده چنین است:

احمد که شه سریر لولاک آمد	جانی است کز آرایش تن پاک آمد
یک حرف ز مجموعه عز و شرفش	لولاک لما خلقت الافلاک آمد
دریای سپهر کآفتابست کفش	نبود چو علی گوهری اندر صدفش
خورشید گهی بدر شود گاه هلال	گر عکس دهد به ماه در نجفش

مدرسه چهار ایوان دارد که بیشتر کتیبه‌ها در آن ایوانها و گنبدی که در ایوان جنوبی قرار دارد واقع شده است. مدخل شمالی مدرسه به وسیله در نفیسی به بازارچه بلند متصل می‌شود. سردر مدرسه در بازار شاهی با کاشیهای معرق تزیین شده و دارای کتیبه‌ای به خط ثلث سفید معرق بر زمینه کاشی لاجوردی به قلم عبدالرحیم جزایری است.

مدرسه کتیبه‌های بسیار دیگری نیز دارد که برای اطلاع بیشتر از آنها می‌توان به کتاب آثار

ملی اصفهان (صفحات ۴۵۰-۴۶۸) مراجعه کرد.

کتاب وقایع السنین و الاعوام^۱ راجع به بنای مدرسه چهار باغ حاوی مطالب مفیدی است. از آن جمله در جزء وقایع سال ۱۱۱۶ ق چنین می‌نویسد:

نواب اشرف (مقصود شاه سلطان حسین است) بناء مدرسه نمود در چهار باغ اصفهان در هزار و صد و شانزده و در هزار و صد و هژده مدرسه مشرف بر تمام شدن شد و در ذی‌الحجة الحرام آن سال تدریس مدرسه مزبوره را به حضرت علامه العلماء امیر محمد باقر - سلمه الله تعالی - تفویض نمود.

مساحت این مدرسه ۸۵۰۰ متر مربع است و یکصد و پنجاه حجره برای سکونت دارد. این مدرسه کتابخانه نفیسی نیز داشته است. از مدرّسان این مدرسه می‌توان به آقامیر محمدباقر خاتون‌آبادی و آقا جمال خوانساری اشاره نمود. در کتاب ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع، به نام هفده تن از شخصیت‌های علمی و مدرّس در این مدرسه اشاره شده است (صفحات ۱۴۱ - ۱۴۸). اکنون عده‌ای طالب علم، در رتبه‌های مقدمات و سطح متوسط و عالی، در این مدرسه اشتغال به تحصیل دارند و جمعی از علما و مدرّسان، به تدریس مشغول‌اند. در مجموع، این مدرسه یکی از مدارس معمور و مسکونی طلاب است.^۲

مدرسه الماسیه

مدرسه‌ای است در محله چهار سوق مقصود، و از مدارس نسبتاً کوچک اصفهان است. بانی مدرسه الماس نامی، از غلامان دربار صفویه بوده و وقفنامه مدرسه به تاریخ هزار و صد و چهار هجری، باقی است. جابری انصاری در حوادث سال ۱۳۵۵ ق چنین می‌نویسد:

خرابی مدرسه الماسیه در چهار سوق مقصود، و فروش آجرهای آن به دراهم معدود.

۱. وقایع السنین و الاعوام نام کتابی است در تاریخ به زبان فارسی، تألیف سید عبدالحسین خاتون‌آبادی اصفهانی

(۱۰۳۹ - ۱۱۰۵ ق) از علمای بزرگ عهد شاه سلیمان که مشتمل بر وقایع مهم بلاد اسلامی است.

۲. همایی، جلال‌الدین، تاریخ اصفهان، ج ۴، ص ۳۲۸؛ رفیعی مهرآبادی، ابوالقاسم، آثار ملی اصفهان، ص ۴۴۴ -

۴۶۸؛ هنرفر، لطف‌الله، گنجینه آثار تاریخی اصفهان، ص ۶۸۵؛ حجت موحد ابطحی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه

علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۱۲۶ - ۱۵۰؛ مهدوی، سید مصلح‌الدین، اصفهان دارالعلم شرق، ص ۱۰۳.

ولی پس از گذشت چند سال، مرحوم آیت‌الله حاج شیخ مهدی نجفی مسجدشاهی، مدرسه را تجدید بنا کرد، ولی به جای دو طبقه قبلی، تنها موفق به ساختن یک طبقه شد. مدرسه الماسیه اکنون معمور و مسکونی طلاب است. در طول زمان، عده‌ای از فضلا و علما، در مدرسه الماسیه تحصیل علم یا تدریس نموده‌اند. برخی از آنان عبارت‌اند از:

۱. مرحوم شیخ محمد حسن بن ملا محمد لاری بیضاوی، متوفای ۱۳۳۵ق و مدفون در صحن امامزاده احمد(ع)، که از فضلا و مدرّسان و از شاگردان حاج شیخ محمدباقر مسجدشاهی (نجفی) بوده است.
۲. مرحوم سید زین‌العابدین ابرقویی، متوفای ۱۳۷۲ق، که از چهره‌های برجسته در زهد و تقوا، و از شاگردان آقا سید محمدباقر درچه‌ای و آخوند کاشی بوده است.
۳. مرحوم آقای حاج سید مصطفی مهدوی هرستانی، متوفای ۱۴۰۹ق، که از شخصیت‌های مبرز حوزه علمیه اصفهان و از مراجع دینی در این شهر، به شمار می‌رفته و مورد توجه مراجع بزرگ تقلید بوده و در مدرسه جدّه بزرگ تدریس می‌کرده است.
۴. مرحوم آقای حاج شیخ عباسعلی ادیب حبیب‌آبادی، متوفای ۱۴۱۲ق، از مدرّسان نامدار حوزه علمیه اصفهان به شمار می‌رفته است.
۵. مرحوم آقا شیخ محمدرضا محقق خراسانی که از فضلا و مدرّسان مدرسه الماسیه بوده است.

آثاری از مدرسه الماسیه

شخصی به نام محمدطیب هزار جریبی، نسخه‌ای از کتاب حدود و دیات، از علامه مجلسی را در سال ۱۱۵۲ق برای مولانا، آخوند محمدجعفر، در مدرسه خواجه الماس نوشته است. همچنین در سال ۱۳۰۴ق، محمد مهدی بن کربلایی محمدعلی جابلقی، در مدرسه الماسیه، کتاب رضوان‌الآملین را که حاشیه بر قوانین الأصول میرزای قمی، و تألیف محمد بن عبدالصمد حسنی شهبهانی است، تحریر کرده است.^۱

۱. رفیعی مهرآبادی، ابوالقاسم، آثار ملی اصفهان، ص ۴۶؛ میرسید حجت موحد ابطحی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۱۰۶ - ۱۰۸؛ جابری انصاری، میرزا حسن خان، تاریخ اصفهان، ص ۱۳۹، تصحیح

مدرسه اسماعیلیه

مدرسه‌ای است در کوچه قصرمنشی الممالک، منشعب از بازارچه حسن‌آباد و در نزدیکی خیابان نشاط و مساحت آن ۲۵ × ۲۵ متر به صورت دو طبقه است و ساختمان اولیه آن هنوز باقی است. این مدرسه به وسیله شخصیت بزرگ علمی، مرحوم میرمحمد اسماعیل خاتون‌آبادی، متوفای ۱۱۶۱ق که مجتهدی بزرگ و زاهد و صاحب اثر بوده، تأسیس گشته است. وی تألیفاتی داشته که از آن جمله، تفسیری بزرگ بر قرآن، در چهارده جلد است. او همچنین صاحب مقامات معنوی و کرامات بوده است. مدرسه اسماعیلیه، همانند بسیاری از مدارس، سالهای بسیاری متروکه بوده، ولی در سالهای اخیر، معمور و مسکونی شده و عموم حجرات آن محل سکونت طلاب حوزه علمیه است.^۱

مدرسه امامزاده اسماعیل^۲ (مدرسه ابراهیم بیک)

یکی از مدرسه‌های بسیار ارزشمند تاریخ اصفهان، مدرسه امامزاده اسماعیل (ع) است که از نظر سابقه تاریخی و معماری و کاشیکاری و هنرهای دیگر، در ردیف مجموعه‌های ارزشمند و برجسته به شمار می‌رود. در کتاب تاریخ اصفهان وری آمده است:

صحن و بقعه و مسجد و مدرسه و مقبره، تقریباً بیش از سه هزار ذرع، دارای مبانی

→ و تعلیق جمشید مظاهری؛ جناب، میر سید علی، اصفهان، ص ۱۰۹، به اهتمام عباس نصر؛ مهدوی، سید مصلح‌الدین، اصفهان دارالعلم شرق، ص ۶۳.

۱. میرسید حجت موحد ابطحی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۱۰۶؛ رفیعی مهرآبادی، ابوالقاسم، آثار ملی اصفهان، ص ۴۳۳؛ هنرفر، لطف‌الله، گنجینه آثار تاریخی اصفهان، ص ۸۵۹ و ۸۶۰؛ همایی، جلال‌الدین، تاریخ اصفهان، ج ۴، ص ۳۳۲؛ جابری انصاری، میرزا حسن خان، تاریخ اصفهان، ص ۱۴۱، تصحیح و تعلیق جمشید مظاهری؛ مهدوی، سید مصلح‌الدین، اصفهان دارالعلم شرق، ص ۶۰.

۲. این امامزاده که به «دیباج» هم مشهور است نسبت شریفش با دو واسطه به امام حسن (ع) می‌رسد. در محله «گلپهار» اصفهان در کنار مرقد و بقعه امامزاده اسماعیل (ع) مرقد و مسجد شعیبای نبی (ع) هم قرار دارد که بنای آن مربوط به دوره سلجوقی و پاره‌ای مربوط به آل مظفر و ما بقی عمدتاً در عهد صفوی بنا گردیده است.

شگرف بوده، کاشیکاری مُعَرَّق و نقاشی مُنَقَّح و دره‌های منبَت چوبی و فولادکاری داشته، دربِ دالانِ مستطیلِ ضریح، قطعه‌ جوهر صنعتی بود که ذره، ذره‌های زر را با چکش در پولاد به کار برده، هر زمان به زیارت بقعه می‌رفتم تا نیم ساعت چشم از استادی آن پولادساز، بر نمی‌گرفتم.... اطراف صحن امامزاده اسماعیل(ع)، حجره‌های بسیاری ساخته شده که از آغاز تأسیس، به منظور تحصیل علم و سکونت طلاب در نظر گرفته شده و عنوان «مدرسه علمیة دینیة» داشته است.

کتیبه سردر اصلی امامزاده اسماعیل(ع)، حاکی از اقدام حاج محمد ابراهیم بیک یوزباشی به تعمیر و تزیین بنای تاریخی امامزاده اسماعیل، در دوره سلطان حسین صفوی است که در سال ۱۱۱۵ق به پایان رسیده است. در طرفین در، به خط نستعلیق سفید بر زمینه کاشی خشت لاجوردی رنگ، اشعاری نوشته شده که از آن جمله است:

اول ابراهیم، از امر شهنشاہ جهان آن که محمود دو کون، از طالع مسعود شد
در صفای بقعه و سعی بنای مدرسه کین عمارات، از علو همتش موجود شد
آقای رفیعی مهرآبادی می‌نویسد: از کتیبه مذکور معلوم می‌گردد که مجموعه بنای امامزاده اسماعیل، علاوه بر مسجد و مرقد شعیا(ع)، شامل مدرسه هم بوده است که به وسیله ابراهیم بیک یوزباشی، به فرمان سلطان حسین صفوی، تعمیر شده است. همچنین می‌نویسد: این مدرسه در صحن امامزاده اسماعیل ساخته شده است. مدرسه امامزاده اسماعیل که به مناسبت بانی آن، مدرسه ابراهیم بیک هم نامیده شده، در حوادث تلخ تاریخی، متروکه و در دوره حکومت پهلوی، محل سکونت مساکین و آوارگان قحطی و خشکسالی شده بود. سرانجام، به کمک جمعی از مؤمنان و نظارت حضرت حجت‌الاسلام و المسلمین، آقای حاج آقا محمد فقیه احمدآبادی، حجرات و صحن امامزاده تعمیر گردید و با موافقت ایشان، در سال ۱۴۰۰ق عده‌ای از طلاب حوزه علمیة در حجرات مدرسه اسکان داده شدند.

مرحوم آیت‌الله آقا سید محمدتقی موسوی فقیه احمدآبادی، متوفای ۱۳۴۸ق بر این مجموعه دینی و علمی، نظارت داشته است. مرحوم آیت‌الله العظمی آقا سید ابوالحسن اصفهانی، در سالهای اقامت و تحصیل در حوزه علمیة اصفهان، مدتی در مدرسه امامزاده اسماعیل، اقامت داشته است. مرحوم آقا سید محمود کلشادی، متوفای ۱۳۲۴ق، معروف به

«سید مغنی گوی» در مدرسه امامزاده اسماعیل، تدریس می‌کرده است.^۱

مدرسه و مسجد علیقلی آغا^۲

مجموعه بناهایی مرکب از: مسجد و حمام و بازار و سرای و چهار سو، در محله بیدآباد وجود دارد که بانی آنها، حاج علیقلی آغا، یکی از خواجهگان حرم شاه سلیمان و سلطان حسین صفوی بوده و این آثار ارزشمند و تاریخی را در دوره سلطان حسین صفوی، از خود به جای گذارده است. صحن مسجد علیقلی آغا کوچک است، ولی سردر بسیار زیبا و کاشیکاری جذاب در اطراف صحن که از نوع گره‌کاری است، منظره‌ای دلپذیر را به نمایش می‌گذارد. تزئینات و کاشیکاری این مسجد موجب تحسین هنرمندان است.

در طرف غربی مسجد، در طبقه دوم (بالای سردر مسجد و دو طرف آن) دوازده حجره وجود دارد که به عنوان مدرسه ساخته شده و در وقفنامه مسجد، برای طلاب ساکن در آن حجرات، حقوق و مزایایی در نظر گرفته شده است. خطی زیبا، روی سنگ مرمر بسیار نفیس حجاری شده و اثر علی تقی امامی است و در سردر مسجد، جلب توجه می‌نماید.^۳ تاریخ تأسیس مسجد و مدرسه ۱۱۲۲ ق می‌باشد.

مدرسه کاسه‌گران^۴

مدرسه‌ای است واقع در بازار ریسمان، منشعب از بازار بزرگ که از یک سو نزدیک میدان قیام (فلکه سبزه میدان) و از سوی دیگر، نزدیک مسجد جامع اصفهان است. مدرسه در اوایل قرن دوازدهم، به وسیله میر محمد مهدی حسینی حسینی، معروف به حکیم الملک تأسیس و

۱. میرسید حجت موحد ابطحی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۱۰۸ - ۱۱۲؛ جابری

انصاری، تاریخ اصفهان و ری، ص ۱۸۷ - ۱۹۰؛ هنرفر، لطف‌الله، گنجینه آثار تاریخی اصفهان، ص ۵۴۰؛ رفیعی مهرآبادی، ابوالقاسم، آثار ملی اصفهان، ص ۷۵۹؛ مهدوی، سید مصلح‌الدین، اصفهان دارالعلم شرق، ص ۷۲ - ۷۳.

۲. میرسید حجت موحد ابطحی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۱۷۷ - ۱۷۸.

۳. در کتاب گنجینه آثار تاریخی اصفهان، ص ۶۸۲ تا ۶۸۴، و در کتاب آثار ملی اصفهان، صفحه ۷۱۷ تا ۷۱۹ کتیبه‌ها و خصوصیات این مسجد بررسی شده است.

۴. میرسید حجت موحد ابطحی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۱۷۹ - ۱۸۵؛ مهدوی،

سید مصلح‌الدین، اصفهان دارالعلم شرق، ص ۲۱۶ - ۲۱۸.

وقف گردیده است. مدرسه یاد شده به علت وقوعش در محله کاسه‌گران به این نام نامیده شده، چنان که به مناسبت عنوان حکیم الملک، حکیمیه نیز نامیده می‌شود، و در وقفنامه مورخه ۱۱۰۴ق نیز همین نام حکیمیه ذکر شده است.^۱

مدرسه حکیمیه (کاسه‌گران) دو طبقه و در زمینی به مساحت تقریبی دو هزار متر است و ۵۸ حجره و یک مدرس در طبقه دوم (بالای راه ورودی مدرسه) و یک مسجد زمستانی دارد (که مقداری کتاب هم در آن هست). همچنین مسجدی که به صورت ایوان است و سقف بلند دارد و روبه‌روی در ورودی مدرسه است، بر زیبایی و اعتبار معنوی آن می‌افزاید. این مدرسه از بناهای مستحکم و زیبای اواخر دوره صفویه است و کاشیکاریهای متنوع و طرحهای گوناگون دارد. سردر بلند و شکوهمند آن در بازار ریسمان، مشتمل بر کتیبه‌ای جالب و عباراتی قابل توجه است.

تاریخ شروع تأسیس مدرسه مشخص نیست و احتمال دارد سال ۱۰۹۶ق باشد، که در کتاب تاریخچه ابنیه تاریخی اصفهان به عنوان تاریخ بنای مدرسه یاد شده آمده است. وقفنامه مدرسه و موقوفات آن، در شوال ۱۱۰۴ق تنظیم شده و عده‌ای از علمای آن عصر، و در رأس آنها علامه بزرگ، ملا محمد باقر مجلسی در سال ۱۱۰۶ق، وقفنامه را امضا و تأیید نموده‌اند.^۲ در سال ۱۳۴۵ شمسی، تعمیراتی گسترده و اساسی، زیر نظر اداره اوقاف اصفهان، در این مدرسه انجام گرفته است. اکنون یکصد و بیست طلبه، اعم از ایرانی و مهاجر افغانی (شیعه)، در مدرسه کاسه‌گران سکونت دارند، ولی مدرسه نیاز شدید به تعمیر و ترمیم دارد.^۳

در مدرسه کاسه‌گران، جمع بسیاری از بزرگان و دانشمندان تحصیل علم کرده‌اند؛ از جمله: ۱. فقیه و اصولی و محقق نامدار، میرزا ابوالقاسم قمی، معروف به قمی، متوفای ۱۲۳۱ق.

۱. به نظر این نویسنده این مدرسه را شمسیه نامیده‌اند. گمان می‌رود این مدرسه ویرانه‌ای از مدرسه شمسیه شمس‌الدین محمد یزدی بوده و چون رو به ویرانی رفته، حکیم الملک، با صوابدید علما و مراجع وقت، آن را تجدید بنا کرده و به نام حکیمیه نامیده است (آثار ملی اصفهان، ص ۴۸۲ و ۴۸۳).

۲. در کتاب آثار ملی اصفهان، از صفحه ۴۸۷ تا ۴۹۳، شرح مفصلی در مورد وقفنامه ذکر شده است.

۳. اخیراً این مدرسه تعمیر شده و شماری از طلاب علوم دینی در آن سکونت دارند و گویا اداره آن در دست مرکز جهانی است و بخشی از حجره‌های مدرسه تبدیل به بخش اداری این مرکز شده است.

۲. حکیم و فیلسوف نامدار، آخوند ملا علی بن جمشید نوری اصفهانی، متوفای ۱۲۴۶ق.
 ۳. حکیم آخوند ملا عبدالجواد مدرس خراسانی، متوفای ۱۲۸۱ق.
 ۴. حکیم نامدار، مرحوم حاج ملا هادی سبزواری، متوفای ۱۲۸۹ق.
 ۵. حکیم نامدار، میرزا ابوالحسن جلوه، متوفای ۱۳۱۴ق.
 ۶. مجتهد مدرس، آقا سید محمد باقر ابطحی سدهی، متوفای ۱۳۶۷ق.
 ۷. مورخ و مدرّس متبحر، و شاعر ادیب، آقا شیخ محمد علی حبیب‌آبادی، متوفای ۱۳۹۶ق.
 ۸. عالم جامع و مدرس کامل، آیت‌الله حاج شیخ عباسعلی ادیب، متوفای ۱۴۱۲ق.
- اما اثری علمی که در این مدرسه نوشته شده، نسخه‌ای خطی از کتاب ترکیب خالد است که آن را شخصی به نام محمد باقر بن لقمان نیریزی، در سال ۱۱۰۵ق، نوشته است.
- مرحوم جلال‌الدین همایی در کتاب تاریخ اصفهان، (ج ۴، ص ۳۲۹) مساحت مدرسه را ۴۵×۵۰ و تعداد حجرات را ۶۱ عدد و تعداد سکنه را ۴۵ نفر ذکر نموده‌اند.

مدرسه مسجد حکیم

مسجد حکیم، یکی از مساجد بزرگ و جامع اصفهان و از نظر معماری و کاشیکاری و گچ‌بری و وسعت مساحت، دارای اهمیت و جالب توجه است. این مسجد به وسیله محمد داود ملقب به تقرب خان (طیب شاه عباس دوم) بنا شده و در سال ۱۰۷۳ق به پایان رسیده است. این مسجد در جای مسجد قدیمی دوره دیلیمان، به نام «مسجد جامع جورجیر» یا «جامع رنگرزان» تأسیس شده است.

در نقشه ساختمان مسجد حکیم که چهار ایوان در چهار طرف، گنبد در طرف جنوب و سردرهای متعددی دارد، حجراتی در طبقه اول و دوم در نظر گرفته شده، که شمار آنها به سی عدد می‌رسد، و در اختیار طلاب علوم دینی قرار می‌گیرد. در نتیجه، مجموعه ساختمانی این بنای تاریخی، ترکیبی از مسجد و مدرسه است.

در دوره حکومت پهلوی، حجرات مدرسه مسجد حکیم، متروکه و به تدریج مخروبه گردید، ولی در سالهای اخیر (از سال ۱۴۰۸ق به بعد) با همکاری جمعی از طلاب و امام جماعت مسجد، جناب آقای حاج آقا کاظم کلباسی، فرزند مرحوم حاج میرزا هاشم کلباسی، و نیز با حمایت سازمان اوقاف اصفهان، به تدریج حدود بیست حجره که عموماً در طبقه دوم

است، تعمیر شده و محل سکونت طلاب گشته است.^۱

مدرسه ملا عبدالله

مدرسه‌ای است واقع در در بازار بزرگ اصفهان، نزدیک میدان امام (میدان نقش جهان) که شاه عباس اول، آن را به نام شخصیت بزرگ علمی و معنوی عالم تدریس و تحقیق، مولی عبدالله شوشتری،^۲ متوفای ۱۰۲۱ق، تأسیس نموده است.

این مدرسه، از نظر استحکام بنا و تزئینات و نماسازی و کاشیکاری، جالب توجه و دارای دو طبقه است. مدرسه پنجاه حجره و یک مسجد در طرف غربی و دو ایوان در طرف جنوبی و شمالی و نیز یک کتابخانه دارد. به نوشته مرحوم جلال‌الدین همایی تاریخ بنا ۱۰۸۸ق است و مساحت آن ۵۰×۶۰، تعداد حجرات ۳۲ عدد و تعداد سکنه ۱۲ نفر بوده است. تا چندین سال قبل، شاخه‌ای از نهر خدین (یکی از مادیهای منشعب از زاینده رود) در این مدرسه عبور می‌کرد که موجب زیبایی بیشتر مدرسه می‌گردید.

در سالهای ۱۱۵۸ و ۱۲۱۸ق (دوره نادرشاه و فتحعلی شاه) تعمیراتی اساسی در مدرسه انجام شده است. پس از آنکه در دوره پهلوی اول مدرسه‌های علمیه متروکه و مخروبه گشت، مدرسه ملا عبدالله نیز از این وضعیت مصون نماند، تا آنکه در اواخر قرن چهاردهم قمری، عده‌ای از متدینان، با همت مرحوم حاج میرزا ابوالقاسم کوپایی، و معماری حاج میرزا حسین شریف معمار و همکاری انجمن آثار ملی و اداره باستان‌شناسی (سازمان میراث فرهنگی)، به تعمیر اساسی و تجدید حیات این مدرسه باشکوه اقدام نمودند و مدرسه را که به طور کلی در حال اضمحلال و نابودی بود، به شکل مدرسه‌ای پابرجا، زیبا و باشکوه درآوردند.

مدرسه ملا عبدالله دو در دارد و در اصلی آن، در بازار بزرگ، مقابل بازار قنادها، باز می‌شود. مدرسه سردری با کاشیکاری دارد که تاریخ تعمیر مدرسه را در دوره فتحعلی شاه

۱. میر سید حجت موحد ابطحی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۱۸۵ و ۱۸۶؛ مهدوی،

سید مصلح‌الدین، اصفهان دارالعلم شرق، ص ۲۳۳.

۲. ملا عبدالله بن حسین شوشتری اصفهانی در شوشتر متولد گردید و برای ادامه تحصیلات عالی به عتبات عالیات تشریف یافت و مدت سی سال در اعتاب مقدسه به تحصیل و ریاضت اشتغال داشت. نک: گنجینه

آثار تاریخی اصفهان، ص ۴۹۴.

قاجار، به وسیله حاج محمد حسین خان صدر اصفهانی، در سال ۱۲۱۸ ق نشان می‌دهد. در طول تاریخ مدرسه، علما و مجتهدان بزرگ، در آن تدریس کرده‌اند که به برخی از آنان اشاره می‌کنیم:

۱. ملا عبدالله تستری، اولین مدرّس مدرسه بوده است. وی فقیهی محقق و محدثی رجالی و جامع المعقول و المنقول و زاهدی عابد بوده است. تاریخ وفات وی ۱۰۲۱ ق است.
۲. ملا حسنعلی تستری، متوفای ۱۰۶۹ ق.
۳. محقق سبزواری.
۴. میرزا جعفر شیخ الاسلام.
۵. آقا سید محمد جواد مسجدشاهی، متوفای ۱۳۵۷ ق.
۶. حاج میرزا ابوالفضل خاتون‌آبادی، متوفای ۱۳۸۸ ق.^۱

مدرسه میرزا حسین

مدرسه‌ای است در بازارچه بیدآباد و در جوار مسجد مرحوم سید شفتی که در تاریخ ۱۰۹۹ ق، ساختمان آن به پایان رسیده است. تأسیس و وقف مدرسه، از عزت نساء خانم، دختر میرزا خانا قمی، جهت سکونت طلاب علوم دینی، از فرقه اثنی عشریه، است. وی تولیت آن را نخست بر عهده محقق نامدار، آقا حسین خوانساری قرار داده و به علت رحلت آن بزرگمرد، در سال ۱۰۹۹ ق، امر تولیت را بر عهده فرزند ایشان، فقیه بزرگ، آقا جمال خوانساری، مقرر کرده و پس از ایشان، اعلم و یا اسن اولاد آن بزرگمرد را متولی قرار داده است. تاریخ وقفنامه ۱۱۰۴ ق و اضافات آن به تاریخهای ۱۱۰۶ و ۱۱۰۷ ق است. اشعاری که در کتیبه سردر مدرسه نوشته شده، از شاعری متخلص به «سامی» است. و نشان می‌دهد که تأسیس مدرسه در دوره شاه سلیمان صفوی بوده است. آخرین شعر کتیبه این است:

بهر تاریخ این بنا «سامی»
«مجمع اهل فضل» کرد رقم

۱. میر سید حجت موحد ابطحی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمی اصفهان، ج ۲، ص ۱۸۷ - ۱۹۹؛ رفیعی مهرآبادی، ابوالقاسم، آثار ملی اصفهان، ص ۴۹۴ - ۴۹۹؛ هنرفر، لطف‌الله گنجینه آثار تاریخی اصفهان، ص ۴۷۰ - ۴۷۵؛ همایی، جلال‌الدین، تاریخ اصفهان، ج ۴، ص ۳۳۰؛ مهدوی، سید مصلح‌الدین، اصفهان دار‌العلم شرقی، ص ۱۹۹ - ۲۰۱.

میرزا حسین، ظاهراً از اولاد و احفاد عزت نساء خانم و میرزا مهدی (شوهر او) بوده، که پس از فتنه افغان، متصدی تعمیر مدرسه و اسکان طلاب در آن بوده و مدرسه به تدریج به نام او شهرت یافته است.

مدرسه میرزا حسین یک طبقه است و ۲۷ حجره دارد. مدرس و مسجد آن در طرف غربی، و در و دالان آن، در طرف شرقی مدرسه است. در تزئینات آن، از کاشی و آجر استفاده شده و مساحت آن ۴۵×۵۰ متر است. مرحوم همایی در کتاب تاریخ اصفهان تعداد حجرات را ۲۵ و تعداد سکنه را ۳۰ نفر ذکر نموده‌اند. سنگاب مدرسه مورخ به تاریخ ۲۳ ذی‌الحجه ۱۲۷۵ ق است، که نشان می‌دهد در آن دوره، آباد و معمور بوده است.

عده‌ای از علما و فضیلا بزرگ در این مدرسه تحصیل یا تدریس نموده‌اند که به بعضی از آن بزرگواران اشاره می‌کنیم:

۱. مرجع بزرگوار و فقیه نامدار، مرحوم آقا سید محمد باقر شفتی، متوفای ۱۲۶۰ ق.
۲. مرحوم آیت‌الله آقا سید محمد حسین نجف‌آبادی، متوفای ۱۳۳۱ ق.
۳. ادیب و شاعر و مدرس نامدار، مرحوم میرزا یحیی مدرس بیدآبادی، متوفای ۱۳۴۹ ق.
۴. مرجع عالیقدر جهان شیعه، مرحوم آیت‌الله العظمی، آقا سید ابوالحسن مدیسه‌ای اصفهانی، متوفای ۱۳۶۵ ق.
۵. حاج آقا جمال‌الدین خوانساری، متوفای ۱۳۹۱ ق.^۱

مدرسه ناصریه (ناصری)

مدرسه‌ای است در ضلع جنوب شرقی^۲ مسجد جامع عباسی (مسجد شاه = مسجد امام) که در دوره شاه عباس اول پایه‌گذاری شده و در دوره شاه سلیمان صفوی تکمیل گردیده و در زمان ناصرالدین شاه قاجار، تعمیرات اساسی یافته است و به همین مناسبت، به نام «ناصریه»

۱. میر سید حجت موحد ابطحی، رشمها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمی اصفهان، ج ۲، ص ۲۰۲ - ۲۰۳؛ همایی، جلال‌الدین، تاریخ اصفهان، ج ۴، ص ۳۳۰؛ هنرفر، لطف‌الله، گنجینه آثار تاریخی اصفهان، ص ۶۴۹ - ۶۵۰؛ رفیعی مهرآبادی، ابوالقاسم، آثار ملی اصفهان، ص ۵۰۰ - ۵۰۲؛ مهدوی، سید مصباح‌الدین، اصفهان دار‌العلم شرقی، ص ۲۴۹ - ۲۵۰.

۲. نویسنده کتاب گنجینه آثار تاریخی اصفهان آورده است: در دو گوشه جنوب شرقی و جنوب غربی.

و «ناصری» خوانده می‌شود. حجرات مدرسه، فقط در طرف شرق مدرسه است و تزئینات آن به وسیله کاشی خشت هفت رنگ انجام گرفته و نمای جالبی دارد.

ایوان جنوبی مدرسه، دارای لوحه‌ها و کتیبه‌هایی است که در ضمن آنها صلوات بر چهارده معصوم نقش بسته و با چنین عبارتی ختم شده و تاریخ‌گذاری گردیده است: کتبه محمد رضا الإمامی ۱۰۷۷. کتیبه داخل محراب ایوان یاد شده که در زمان شاه سلیمان صفوی نصب گردیده، به خط ثلث سفید بر زمینه کاشی لاجوردی، به قلم محمد محسن امامی است. مرحوم همایی در کتاب تاریخ اصفهان تعداد حجرات این مدرسه را ۹ حجره و تعداد سکنه را نیز ۹ نفر برشمرده است.

در این مدرسه علمای بزرگی تدریس، تحصیل و سکونت داشته‌اند که به دو نفر از آنان اشاره می‌کنیم:

۱. مجتهد اصولی و مدرس نامدار، آقا شیخ احمد مدرس زنجانی اصفهانی، متوفای ۱۳۶۹ق.
 ۲. عالم فاضل و مجتهد، حاج ملا اسماعیل بن ملا محمد نقنه‌ای، متوفای ۱۳۵۰ق.^۱
- مسجد شاه دارای دو مدرسه است که مدرسه جنوب شرقی را ناصریه و مدرسه جنوب غربی را سلیمانیه گویند.

مدرسه نیم‌آورد

یکی از مدارس مهم دوره صفویه است که تاریخ بنای آن، اوایل قرن دوازدهم است و هنوز بر استحکام و زیبایی و آبادی خود باقی است و از میراث‌های گرانبهای فرهنگی اصفهان و حوزه علمیه به شمار می‌رود. مرحوم همایی مساحت این مدرسه را ۴۵×۴۵ متر، تعداد سکنه را ۶۰ نفر و تعداد حجرات را ۵۹ حجره ذکر کرده است. جابری انصاری می‌نویسد: دیگر از مدارس عهد صفویه، مدرسه نیم‌آورد است، و مدرسه کاسه‌گران، که این دو مدرسه به سلطنت شاه سلطان حسین، به همت حکیم الملک و زنش ساخته شد. مدرسه نیم‌آورد را زینت بیگم،

۱. میر سید حجت موحد ابطحی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۲۰۳ - ۲۰۵؛ هنرفر، لطف‌الله، گنجینه آثار تاریخی اصفهان، ص ۴۵۴؛ همایی، جلال‌الدین، تاریخ اصفهان، ج ۴، ص ۲۲۸؛ رفیعی مهرآبادی، ابوالقاسم، آثار ملی اصفهان، ص ۵۰۲؛ جناب، میر سید علی، اصفهان، ص ۱۱۰، به اهتمام عباس نصر؛ مهدوی، سید مصلح‌الدین، اصفهان دارالعلم شرقی، ص ۱۳۴.

زن حکیم الملک، در ۱۱۱۷ ق بنا نمود و مدرسه کاسه‌گران را خود حکیم الملک، قبل از ۱۱۱۷ ق.

نویسنده آثار ملی اصفهان می‌نویسد: متولی پیشین مدرسه (آقا عطاءالله جدلی، فرزند میرزا محمد علی متولی، که اولی در ۱۳۱۳ ق و دومی در ۱۳۴۰ ق وفات یافته‌اند) که او هم از پدرش شنیده بود، می‌گفت: تاریخ وقفنامه مدرسه ۱۱۱۱ ق بوده، و مرحوم آقا جمال خوانساری، مجری صیغه وقف و نیز ناظر بوده است.

این مدرسه تزئینات فراوان دارد و گچ‌بریهای جالبی در آن به کار رفته که بر زیبایی آن می‌افزاید. جالب توجه است که استادان فن، به وسیله گچ‌های رنگارنگ، نوعی مخصوص از معرق ترتیب داده‌اند که در ابنیه تاریخی دیگر نظیر ندارد. کتیبه اطراف سردر مدرسه نیم‌آورد، به خط ثلث سفید بر زمینه کاشی لاجوردی، شامل سوره توحید و چند آیه است. در آخر کتیبه آمده است:

قال رسول الله صلى الله عليه و آله و سلم، لو أن الغياض^۱ أقلام، و
البحر مداد، و الأرض قراطس، و الجن حساب، و الإنس كتاب، ما
أحصوا فضائل علي بن أبي طالب، سنة ۱۳۴۹.^۲

عدد ۱۳۴۹، گویای تعمیرات و اقداماتی است که در تاریخ یاد شده انجام گرفته، چنان که تاریخ ۱۳۲۷، در دو محراب مدرس جنوبی و شمالی مدرسه، نشانه تعمیرات دیگری، در آن تاریخ است.

مدرسه نیم‌آورد، در سالهای حدود ۱۴۱۰ ق، به وسیله آقای جدلی، متولی موقوفات مدرسه، با نظارت سازمان اوقاف اصفهان، و با استفاده از کمکهای مالی و معنوی آیت‌الله حاج آقا حسن فقیه امامی و نیز درآمد موقوفات مدرسه، تعمیرات بسیار جالب و اساسی یافته و به راستی، احیا گردیده است.

این مدرسه در طول تاریخ محل تدریس و تحصیل علمای بزرگی بوده است. برخی از آنان عبارت‌اند از:

۱. غیاض، جمع غیضه، به معنای درخت فراوان و بیشه و جنگل است.

۲. این حدیث را در کتاب مائة منقبة، اثر ابن‌شاذان، نقل نموده‌اند.

۱. عالم فاضل و فقیه جامع، حاج شیخ محمد رفیعی جیلانی (گیلانی) متوفای ۱۲۴۵ ق.
۲. حکیم ریاضی و عارف زاهد، حاج ملا حسن آرنندی نائینی، متوفای ۱۲۷۰ ق.
۳. میرزا ابوالقاسم رشتی.
۴. فقیه و مجتهد زاهد و جامع، حاج میرزا بدیع درب امامی، متوفای ۱۳۱۸ ق.
۵. فقیه جامع، و عالم فاضل، و حکیم زاهد، حاج ملا حسن درّی، متوفای ۱۳۳۶ ق.^۱

مدرسه نوریه

این مدرسه در بازار بزرگ اصفهان، نزدیک مسجد جامع از یک طرف و مدرسه کاسه‌گران از طرف دیگر است و در آن، مقابل بازار ریسمان باز می‌شود. مساحت این مدرسه را مرحوم همایی ۳۵×۴۵ متر دانسته و تعداد حجرات را ۲۲ حجره و تعداد سکنه را ۱۵ نفر برشمرده است. این مدرسه یک کتابخانه در طرف شرق دارد و یک طبقه است.

بانی مدرسه، میرزا نورالدین محمد جابری انصاری (از اجداد میرزا حسن خان جابری انصاری، صاحب کتاب تاریخ اصفهان و ری) است. طبق نوشته کاشیکاریهای سردر مدرسه، که در ضمن تعمیرات دوره اخیر (در سال ۱۳۴۷ ش) نصب گردیده، تاریخ وقف مدرسه، ۱۰۶۴ ق است. ولی به نوشته جابری انصاری در تاریخ اصفهان و ری، بنای مدرسه متعلق به دوره سلطنت شاه سلیمان صفوی و سلطان حسین صفوی است. با توجه به اینکه جلوس شاه سلیمان به سلطنت در سال ۱۰۷۷ ق و جلوس سلطان حسین در سال ۱۱۰۵ ق بوده است، تفاوت و ناهماهنگی بین دو نقل روشن می‌گردد.

بالای در کتابخانه، در کتیبه‌ای در کاشیکاری نوشته شده است: با همکاری سازمان اداره اوقاف اصفهان، کتابخانه و تعمیرات مدرسه نوریه و کاشیکاری آن به اتمام رسید ۱۳۴۷ شمسی. در کتیبه‌ای که دور تا دور مدرسه، بالای حجره‌ها به صورت کاشیکاری نصب شده، احادیثی از پیامبر اکرم (ص) و فاطمه زهرا (س) و معصومان (ع) راجع به ارزش علم و عالم و تفقه در دین، جلب توجه می‌نماید. در طرف غرب مدرسه، جنب ایوان چنین نوشته شده است: به همت

۱. میر سید حجت موحد ابطحی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمی اصفهان، ج ۲، ص ۲۰۹ - ۲۱۹؛ رفیعی مهرآبادی، ابوالقاسم، آثار ملی اصفهان، ص ۵۰۴ - ۵۰۸؛ همایی، جلال‌الدین، تاریخ اصفهان، ج ۴، ص ۳۲۹؛ مهدوی، سید مصلح‌الدین، اصفهان دار‌العلم شرقی، ص ۲۷۱ - ۲۷۴.

احمد نورالدین، نماینده تولیت مدرسه، کاشی و تعمیرات مدرسه به اتمام رسید ۱۳۸۹ قمری. عده‌ای از فضلا و علما در این مدرسه به تحصیل و تدریس مشغول بوده‌اند. برخی از آنان عبارت‌اند از:

۱. عالم زاهد و مجتهد بزرگوار، مرحوم آقا شیخ اسماعیل معزی، متوفای ۱۳۶۳ق.
۲. شاعر و ادیب و خطاط ارزشمند، میرزا علیرضا، متوفای ۱۳۰۴ق.
۳. آقا محمد علی مذهب، متوفای ۱۲۷۵ق.^۱

مدرسه جده

دو مدرسه در بازار بزرگ اصفهان، در نزدیکی یکدیگر و در یک دوره ساخته شده است که هر دو به نام جده‌اند، ولی یکی به نام جده بزرگ و دیگری به نام جده کوچک نامیده می‌شود. گفته می‌شود، مدرسه اول را جده کوچک شاه عباس ثانی، و دومی را جده بزرگ او، به نام دلارام خانم، ساخته است.^۲ ولی به مناسبت مساحت و وسعت بسیار مدرسه اول، آن را به نام جده بزرگ و مدرسه دوم را به دلیل فضای کوچک‌تر به نام جده کوچک نامیده‌اند.

مدرسه جده بزرگ، واقع در بازار بزرگ اصفهان، در نزدیکی چندین مدرسه مهم دیگر از قبیل: مدرسه صدر، مدرسه ملا عبدالله و مدرسه جده کوچک قرار دارد و نیمه اول قرن یازدهم هجری تأسیس و در تاریخ ۱۰۵۸ق کتیبه آن نصب شده است. بر سردر این مدرسه، کتیبه‌ای به خط ثلث سفید بر زمینه کاشی لاجوردی، به خط محمد رضا امامی نصب گردیده است.

مدرسه جده دو طبقه است و در طرف شمالی و جنوبی آن، دو مدرسه، و در طرف شرقی آن، یک مسجد ساخته شده است. حجرات مدرسه که در حدود هفتاد است، در طبقه اول و دوم قرار دارد و نمای مدرسه با کاشیکاری تزیین گردیده است. در ضلع شرقی مدرسه، به خط نستعلیق مشکی، بر زمینه کاشی خشت زرد رنگ، بالای در مسجد، این جمله نوشته شده است: «گشت تعمیر این خجسته بنا ۱۳۳۴»

۱. میر سید حجت موحد ابطحی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمی اصفهان، ج ۲، ص ۲۰۵ - ۲۰۹؛ رفیعی مهرآبادی، ابوالقاسم، آثار ملی اصفهان، ص ۵۰۳ - ۵۰۴؛ همایی، جلال‌الدین، تاریخ اصفهان، ج ۴، ص ۳۲۹؛ مهدوی، سید مصلح‌الدین، اصفهان دار‌العلم شرقی، ص ۲۶۹ - ۲۷۰.
۲. نویسنده کتاب تاریخ اصفهان، جناب جلال‌الدین همایی، مساحت مدرسه را ۵۰×۶۰ دانسته است.

مدرسهٔ جدّه بزرگ، همانند عموم مدارس دینیّه، سالهای رکود و نیمه تعطیلی یا تمام تعطیلی دورهٔ پهلوی اول را پشت سر گذاشت و در اواخر قرن چهاردهم، با همت جمعی از مؤمنان به شکلی اساسی تعمیر شد و هم اکنون در زمرهٔ مدارس آباد و کاملاً مسکونی و محل تحصیل و سکونت طلاب حوزهٔ علمیه است. جوی آبی که در وسط مدرسه بوده و بر زیبایی بنای مدرسه می‌افزوده، خشک شده و فعلاً وجود ندارد. مرحوم جناب در کتاب الاصفهان، طول و عرض مدرسه را ۸۰×۵۰ و تعداد حجرات آن را ۶۷ باب و تعداد طلاب آن را پنجاه نفر ذکر کرده است. مدرسهٔ جدّه بزرگ محل تحصیل فضلا و تدریس بزرگان حوزه علمیه بوده است که به برخی از آنها اشاره می‌نماییم:

۱. مرحوم آقا حسین بن جمال‌الدین خوانساری، مشهور به محقق خوانساری، متوفای ۱۰۹۸ یا ۱۰۹۹ ق.
۲. مولی محمد بن آقا حسین، معروف به آقا جمال خوانساری، متوفای ۱۱۲۱ یا ۱۱۲۵ ق.
۳. ملا شعیبا خوانساری، عالمی وارسته و بسیار مؤدب و مورد علاقهٔ شدید مرحوم محقق خوانساری، متوفای سال ۱۰۸۳ ق.
۴. میرزا معزّ موسوی قمی، متخلص به فطرت.
۵. مولی محمد علی شوشتری.
۶. ملا نصیرا، متخلص به «مشتاق».
۷. حسن بیک طهرانی.
۸. آقا محمد کاظم‌واله، متوفای ۱۲۲۹ ق، حکیم و شاعر و خطاط.
۹. شیخ حسن دشتکی، مدرّس ادبیات و سطوح فقه، متوفای ۱۳۴۴ ق.
۱۰. محمد صادق مدرس خاتون‌آبادی، متوفای ۱۳۴۸ ق.
۱۱. آقا سید محمد نجف‌آبادی، متوفای ۱۳۵۸ ق.
۱۲. مرحوم حاج شیخ محمد حسن نجف‌آبادی، متوفای ۱۳۸۴ ق.
۱۳. حاج سید علی علامه فانی، متوفای ۱۴۰۹ ق.
۱۴. حاج سید مصطفی مهدوی هرستانی، متوفای ۱۴۰۹ ق.
۱۵. مدرّس حکیم و ریاضی هیّوی، فقیه اصولی و عالم جامع، مرحوم آیت‌الله حاج شیخ عباسعلی ادیب، متوفای ۱۴۱۲ ق.

آثاری از مدرسه جده بزرگ

در کتابخانه جامع گوهرشاد، نسخه‌ای از کتاب المطالع السعيدة فی شرح الفريدة، تألیف سیوطی وجود دارد که محمد مهدی بن محمد هاشم، در ماه شوال ۱۱۰۵ ق در مدرسه جده کبیره اصفهان نوشته است. و نیز در کتابخانه آستان قدس رضوی (ع) نسخه‌ای از کتاب شرایع الإسلام محقق حلی وجود دارد که به خط کاظم بن حسنعلی است و در ربیع الثانی ۱۲۳۱ ق، در مدرسه جده بزرگ اصفهان نوشته شده است.^۱

نویسنده کتاب آثار ملی اصفهان، این اثر را باستانی می‌داند و می‌نویسد که این اثر به ثبت تاریخی رسیده است.^۲

مدرسه جده کوچک

مدرسه‌ای در بازار قهوه کاشیها (منشعب از بازار بزرگ) و در نزدیکی مدرسه جده بزرگ است. بانی مدرسه، جده شاه عباس ثانی، به نام دلارام خانم بوده و تاریخ نصب کتیبه داخل مدرسه، ۱۰۵۷ ق است. حجرات مدرسه ۳۸ باب و به صورت دو طبقه است. به نوشته مرحوم جناب در الاصفهان طول و عرض مدرسه ۲۵×۲۵ است. مدرسه جده کوچک، از دو قسمت تشکیل شده است: یکی صحن اصلی و حجرات مدرسه، و دوم صحن کوچک و شبستانی که مدرّس مدرسه به شمار می‌رود.

مدرسه جده کوچک در طول تاریخ محل تحصیل و تدریس علما و فضیای بزرگی بوده که به نام برخی از آنها اشاره می‌شود:

۱. حکیم متکلم و فیلسوف فقیه، آخوند ملا محمد کاشانی، معروف به آخوند کاشانی، متوفای ۱۳۳۳ ق که از مفاخر علمی و از چهره‌های مبرز در سیر و سلوک معنوی بوده و در

۱. نویسنده آثار ملی اصفهان، جناب آقای رفیعی مهرآبادی می‌نویسد: نگارنده (مهرآبادی) در این مدرسه (جده بزرگ) از درس حاج میر محمد صادق مدرس خاتون‌آبادی و میر سید محمد نجف‌آبادی استفاده کردم.
۲. میر سید حجت موحد ابطحی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۱۱۲ - ۱۲۰؛ هنرفر، لطف‌الله، گنجینه آثار تاریخی اصفهان، ص ۵۵۳؛ مهرآبادی، ابوالقاسم، آثار ملی اصفهان، ص ۴۴۱ - ۴۴۲؛ جابری انصاری، میرزا حسن خان، تاریخ اصفهان، ص ۱۴۰، تصحیح و تعلیق جمشید مظاهری؛ مهدوی، سید مصلح‌الدین، اصفهان دار العلم شرق، ص ۹۴ - ۹۷.

- دوران تحصیل، در مدرسه جده کوچک سکونت داشته است.
۲. مدرّس فقیه، میرزا علی محمد نائینی، متوفای ۱۳۳۴ق که از شاگردان جهانگیرخان و آیت‌الله میرزا محمدتقی شیرازی در عراق بوده است.
۳. مدرّس محقق و عالم زاهد، سید میرزا اردستانی، متوفای ۱۳۵۱ق.
۴. محقق و عالم موفق، شیخ محمدعلی مدرس فتحی دزفولی، متوفای ۱۳۵۸ق.
۵. فقیه متکلم و مجتهد مجاهد، و جامع معقول و منقول، سید حسن مدرّس سرابه‌ای اصفه‌ای قمشه‌ای اصفهانی، شهید سال ۱۳۵۷ق.
۶. مدرّس محقق و فاضل، شیخ هبه‌الله هرنندی، متوفای ۱۳۶۶ق.

آثاری از مدرسه جده کوچک

نسخه‌ای از شرح فصوص الحکم داود قیصری، به خط نستعلیق حیدرعلی سرحدی، در کتابخانه جامع گوهرشاد موجود است که در سال ۱۳۲۸ق در مدرسه جده کوچک نوشته شده است. در کتابخانه دانشگاه حقوق، نسخه‌ای از کتاب میراث مولی محمدتقی بن حسینعلی اصفهانی موجود است که آن را محمد کریم بن حاج محمد ابراهیم قمی، در جمادی الاولی ۱۲۷۶ق، در مدرسه جده کوچک، کتابت نموده است.^۱

مدرسه جلالیه

مدرسه‌ای در خیابان احمدآباد است که در دوره سلطان حسین صفوی، به وسیله جلال‌الدین محمد طبیب (پزشک خاص حرم سلطان صفوی)، متوفای ۱۱۳۱ق، ساخته شده و کتیبه آن که در سردر مدرسه نصب شده، مشتمل بر این جملات است:

قد وُفِّقَ لِبِنَاءِ هَذِهِ الْمَدْرَسَةِ الْمُبَارَكَةِ... طَبِيبُ خُدَامِ حَرَمِهِ الْعَلِيَّةِ الْعَالِيَّةِ، جَلَالُ الدِّينِ مُحَمَّدٌ فِي ۱۱۱۴.

در پشت بغل سردر مدرسه جلالیه، به خط نستعلیق سفید، بر کاشی لاجوردی رنگ، دو

۱. میر سید حجت موحد ابطحی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمی اصفهان، ج ۲، ص ۱۲۰ - ۱۲۳؛ رفیعی مهرآبادی، ابوالقاسم، آثار ملی اصفهان، ص ۴۴۲ - ۴۴۴؛ هنرفر، لطف‌الله، گنجینه آثار تاریخی اصفهان، ص ۵۵۵؛ همایی، جلال‌الدین، تاریخ اصفهان، ج ۴، ص ۲۷۹.

بیت زیر نوشته شده است:

اجر و تاریخ این بنای رفیع خواستم از خدا و خیر انام
بشنیدم ندا ز عالم غیب بدهد ذوالجلال و الإکرام

محل دفن جلال‌الدین محمد طبیب در ضلع شمالی مدرسه است که به عنوان مدرس مورد استفاده قرار می‌گیرد. مدرسه جلالیه ۱۲ حجره اصلی در یک طبقه و ۳ حجره در طبقه فوقانی دارد و مساحت آن ۳۵×۳۰ متر است و جزء آثار تاریخی و میراث‌های فرهنگی محسوب گردیده است.

در دوران حکومت پهلوی اول، مدرسه جلالیه به تصرف عدوانی اداره فرهنگ درآمد و تبدیل به دبستان پسرانه گردید. در سال ۱۳۸۴ق (آذر ماه ۱۳۴۴ش)، با اقدامات مرجع عالیقدر شیعه، حضرت آیت‌الله العظمی آقای حاج سید محمدرضا گلپایگانی، به حوزه علمیه بازگردانده شد و با همت مرحوم آیت‌الله حاج شیخ مرتضی اردکانی، تعمیراساسی شد و مسکونی طلاب گردید. همچنین کتابخانه‌ای در آن دایرگشت و عده‌ای از مدرّسان به تربیت و تعلیم طلاب اشتغال یافتند. این مدرسه محل تحصیل و تدریس جمعی از علما و فضلا بوده است. مرحوم آیت‌الله آقای حاج سید مرتضی ابطحی، متوفای ۱۴۱۳ق و مرحوم حجت‌الاسلام و المسلمین آقای حاج سید مصطفی موحد محمدی در این مدرسه تحصیل علم نموده‌اند. آقای حاج سید موحد ابطحی و حاج شیخ مهدی فقیه ایمانی، پس از بازگرداندن مدرسه به حوزه علمیه اصفهان، از سال ۱۳۸۵ق به بعد در این مدرسه به تدریس علوم حوزوی اشتغال داشته‌اند.^۱

مدرسه حاج شیخ محمدعلی

پس از آنکه مدرسه ساروتقی (واقع در بازارچه حسن‌آباد) در اثر حوادث و مرور زمان، رو به ویرانی نهاد، مجتهد عظیم الشان، مرحوم آقا شیخ محمدعلی نجفی مسجد شاهی، ملقب به

۱. میر سید حجت موحد ابطحی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۱۲۲ - ۱۲۶؛ هنرفر، لطف‌الله، گنجینه آثار تاریخی اصفهان، ص ۶۶۱؛ جابری انصاری، میرزا حسن خان، تاریخ اصفهان، ص ۱۴۱، تصحیح و تعلیق جمشید مظاهری؛ رفیعی مهرآبادی، ابوالقاسم، آثار ملی اصفهان، ص ۱۸۲؛ جناب، میر سید علی، اصفهان، ص ۱۰۹، به اهتمام عباس نصر؛ همایی، جلال‌الدین، تاریخ اصفهان، ج ۴، ص ۳۳۲؛ مهدوی، سید مصلح‌الدین، اصفهان دارالعلم شرق، ص ۱۰۰ - ۱۰۱.

ثقة الاسلام، متوفای ۱۳۱۸ق، تصمیم به تجدید بنای مدرسه گرفت. این مدرسه تاکنون باقی است و به مناسبت نام این شخصیت بزرگوار، به نام مدرسه آقا شیخ محمدعلی و نیز مدرسه ثقة الاسلام نامیده می‌شود.

سال اتمام بنای جدید، در ضمن ماده تاریخی که در جبهه شمالی مدرسه کاشیکاری شده، به این مضمون به تاریخ ۱۳۱۷ ثبت شده است:

زد رقم ز الهام غیب از بهر تاریخش ادیب هیهنا دار السلام، فاذخلوها آمین
 ساختمان مدرسه، یک طبقه و مشتمل بر ۲۵ حجره در اطراف، یک مدرس بزرگ در طرف شمالی مدرسه و مساحت ۴۰×۴۰ و اکنون از مدارس مسکونی طلاب است. این مدرسه محل تدریس علما و مدرّسان بزرگی بوده که به نام برخی از این بزرگواران اشاره می‌شود:

۱. مؤسس مدرسه، مجتهد مرحوم آقا شیخ محمدعلی نجفی، متوفای ۱۳۱۸ق.

۲. مجتهد و زاهد بزرگوار، مرحوم حاج شیخ مهدی نجفی، متوفای ۱۳۹۳ق.

۳. مرحوم حاج شیخ فرج‌الله دری، متوفای ۱۳۸۲ق.

۴. مرحوم حاج شیخ محمود کاشانی، مشهور به (سالک)، متوفای ۱۳۸۹ق.

۵. مرحوم حاج شیخ محمد حسین فقیه نطنزی، متوفای ۱۳۹۵ق.

۶. مدرس و مجتهد بزرگوار، مرحوم حاج شیخ مجدالدین نجفی، متوفای ۱۴۰۳ق.

همچنین این مدرسه محل سکونت و تحصیل فضلا و طلاب بسیاری بوده که برخی از آنها به مدارج عالی علمی و اجتماعی نائل گشته‌اند. مرحوم حجت‌الاسلام و المسلمین، حاج سید علی اکبر هاشمی (طالخنچه‌ای)، متوفای ۱۳۸۸ق، و نیز برادر ایشان، مرحوم آیت‌الله حاج سید اسماعیل هاشمی، از مدرّسان و دارای تألیفات و اوصاف حمیده بوده‌اند.^۱

مدرسه خالصیه

این مدرسه در سال ۱۰۷۱ق، به همت شخصی به نام میرزا تقی، فرزند مرحوم محمد باقر

۱. میر سید حجت موحد ابطلحی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمی اصفهان، ج ۲، ص ۱۵۰ - ۱۵۲؛ رفیعی مهرآبادی، ابوالقاسم، آثار ملی اصفهان، ص ۴۷۰؛ جناب، میر سید علی، اصفهان، ص ۱۰۹، به اهتمام عباس نصر؛ هنرفر، لطف الله، گنجینه آثار تاریخی اصفهان، ص ۸۶۰؛ مهدوی، سید مصلح‌الدین، اصفهان دارالعلم شرقی، ص ۱۱۳.

دولت‌آبادی، برای تدریس فقیه محدث و محقق نامدار، مرحوم سید نعمت‌الله جزائری، ساخته شده است. این مدرسه تا اوائل قرن چهاردهم باقی بوده و سپس به صورت خانه مسکونی درآمد و آثار بنای قدیمی آن از بین رفته است، ولی در سال ۱۴۰۴ق، زیر نظر آیت‌الله آقای حاج سید حسن فقیه امامی، به حوزه علمیه برگردانده و تجدید بنا شده است.

این مدرسه، در محله قدیمی جماله، در کوچه حمام شاه علی، با مقداری فاصله از حمام شیخ بهایی و بازار بزرگ و خیابان عبدالرزاق واقع گردیده است. محله‌ای که مدرسه در آن واقع شده، طبق تصمیم سازمان میراث فرهنگی کشور، به سبک قدیمی و با حالت سنتی ابقا گردیده و تعمیرات اساسی یافته است و یادآور شکوه و جلوه کوچه‌ها و خانه‌های قدیم است. مدرسه خالصیه، به مناسبت نام بانی آن، مدرسه میرزا تقی، و به مناسبت نام مدرّس عظیم الشان آن (مرحوم سید نعمت‌الله جزائری) مدرسه سید جزائری نامیده شده و همچنین به نام مدرسه حوّا بیگم خوانده شده است.

هنگامی که مدرسه خالصیه به حوزه علمیه برگردانده و تجدید بنای آن آغاز شد، دو قطعه سنگ قدیمی در خرابه‌های مدرسه پیدا شد. یکی از آن دو مشتمل بر وقفنامه مفصل مدرسه و سه مسجد آن، و نیز موقوفاتی بر مدرسه و مساجد یاد شده است و با خط زیبا حجاری شده و هم اکنون در دیوار راهرو ورودی مدرسه نصب گردیده است. دومی نیز به خط محمدرضا امامی، مشتمل بر عباراتی جالب و ماده تاریخ مدرسه است بدین شرح: بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ قَدْ وُفِّقَ بِنَاءُ هَذِهِ الْمَدْرَسَةِ فِي زَمَنِ دَوْلَةِ السُّلْطَانِ الْأَعْظَمِ وَالْخَاقَانِ الْأَكْرَمِ، مَوْلَى مُلُوكِ الْعَرَبِ وَالْعَجَمِ... السُّلْطَانِ بْنِ السُّلْطَانِ، وَالْخَاقَانِ بْنِ الْخَاقَانِ.

این بنا را سه نام نامی آن که فرح بخش شاب و هم شیخست
اولین مدرسه دوم طیبیه سیمین خالصیه^۱ تاریخست

مجموع کلمات «مدرسه، طیبیه، خالصیه» به حروف ابجد ۱۰۷۱ می‌شود که ماده تاریخ مدرسه است. این دو قطعه سنگ از اسناد ارزشمند تاریخی است و موقوفه بودن برخی از زمینها و دکانها را اثبات می‌کند.

از سنگ نوشته وقفنامه برمی‌آید که مدرسه خالصیه دو طبقه بوده است. اولین و مهم‌ترین

۱. ۳۰۹ (مدرسه) + ۲۶ (طیبیه) + ۷۳۶ (خالصیه) = ۱۰۷۱.

مدرّس خالصیه، فقیه و محدث نامدار و محقق، مرحوم سید نعمت‌الله جزائری، متوفای ۱۱۱۲ق است. وی چهار سال در مدرسه خالصیه تدریس کرده است. در دوره‌ای که حوزه علمیه اصفهان زیر فشار حکومت پهلوی تضعیف شده بود، مجتهد بزرگوار، مرحوم آیت‌الله حاج شیخ محمدحسین فشارکی، متوفای ۱۳۵۳ق، به یکی از ملازمان خود به نام شیخ حسن چوب‌شکن، اجازه می‌دهد که در مدرسه خالصیه سکونت کند و نمی‌گذارد مدرسه به طور کلی از اختیار حوزه علمیه خارج شود.

مدت زمانی مدید، علمای بزرگوار در این مدرسه، هفته‌ای دو جلسه مباحثه علمی برقرار می‌کردند. برخی از آن شخصیتها عبارت‌اند از:

۱. حاج میرزا ابوالحسن بن حاج میرزا عبدالغفار تویسرکانی، متوفای ۱۳۸۳ق.
۲. آقا شیخ محمد اسماعیل بن محمد حسن معزی، معروف به پشمی، متوفای ۱۳۶۳ق.
۳. حاج میرزا محمد باقر تویسرکانی، متوفای ۱۳۷۴ق.
۴. آقا میرزا حسن بن ملا علی کاشانی، متوفای ۱۳۷۷ق.
۵. آقا میرزا رضا، فرزند حاج ملا طاهر شهرکی، معروف به الهی، متوفای ۱۳۷۴ق.^۱

مدرسه ذوالفقار

مدرسه‌ای است در بازار بزرگ اصفهان، در نزدیکی محله نیم‌آورد و در مجاورت مسجد نو بازار، که با مسجدی به همین نام (ذوالفقار) در قرن دهم هجری در زمان شاه طهماسب صفوی بنا شده است. در ساختمان مدرسه ذوالفقار، کتیبه یا اثری که سال تأسیس و نام بانی و دیگر خصوصیات مدرسه را نشان بدهد وجود ندارد، ولی بالای در مسجد، کتیبه‌ای بدین شرح به خط ثلث سفید با کاشی معرق بر زمینه لاجوردی وجود دارد:

قد عمّر الله هذا المسجد الموسوم بذی الفقار فی أيام خلافة السلطان
الأعظم الأکرم ابوالمظفر، شاه طهماسب الحسینی بهادر خان، خلد الله
ملکه و أفاض علی العالمین عدله، أضعف عباد الله شیخ محمد الصفی،
نمّقه محمد سیاوش، فی سنة ۹۵۰.

۱. میر سید حجت موحد ابطحی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۱۵۸ - ۱۵۹.

از این کتیبه استفاده می‌شود که یکی از علمای آن دوره (شیخ محمد الصفی) این مسجد را در سالهای نیمه قرن دهم، تأسیس یا تعمیر کرده، و در سال ۹۵۰ کتیبه آن را نصب نموده است. دکتر لطف‌الله هنرفر، در کتاب گنجینه آثار تاریخی اصفهان، تاریخ ۹۵۰ ق را مربوط به بنای اولیه مسجد دانسته، اما ابوالقاسم رفیعی مهرآبادی در آثار ملی اصفهان، تاریخ ۹۵۰ ق را مربوط به تعمیر مسجد شمرده و اصل بنا را از زمان جلوتری دانسته و معتقد است که مسجد، در زمان شاه طهماسب تعمیر گردیده است. شاردن در سفرنامه خود می‌نویسد:

محله نیم‌آورد یکی از محلات پرجمعیت اصفهان است. نقاط مهم این محله عبارت‌اند از: کوچه جماله و مسجد ذوالفقار، که وجه تسمیه آن به مناسبت نام شمشیر علی (ع) است.

تجدید بنای مدرسه

مرحوم حاج شیخ محمدباقر زند کرمانی، متوفای ۱۳۸۹ ق، که یکی از علمای متنفذ و مشهور اصفهان بود و سالها در مدرسه ذوالفقار تدریس می‌کرد، از سال ۱۳۴۴ شمسی، دست به کار تجدید بنای مدرسه از طرف غربی (به سبک تلفیقی بین اسلوب قدیم و جدید و با استفاده از تیر آهن و سقف مسطح) شد، ولی عمر ایشان کفاف نداد. در سال ۱۳۴۹ شمسی پس از شروع برنامه منظم و مفصل درسی مدرسه ذوالفقار، حضرت آیت‌الله آقای حاج سید حسن فقیه امامی، تجدید بنای مدرسه را ادامه داد و با مقداری تغییر در ساختمان مدرسه، بنای آن را با کاشیکاری و نماسازی، به پایان رساند.

تاریخ ۱۳۹۲ ق بالای در مدرسه، مربوط به اوایل شروع تجدید بنای مدرسه، و تاریخ ۱۴۰۲ ق، در کاشیکاری بالای حجره ضلع شمال شرقی، مربوط به پایان تجدید بنا و تزیین مدرسه است.

برنامه‌های مدرسه ذوالفقار

پس از گذشت سالهای خفقان حکومت پهلوی اول، عده‌ای از مدرسان فعال و پرجوش اصفهان، آقایان: آیت‌الله حاج سید حسن فقیه امامی، حاج شیخ محمدعلی ابراهیمی، حاج شیخ علی اکبر فقیه و حاج سید حجت موحد ابطحی جلسه‌ای تشکیل دادند و برنامه درسی منظم و گسترده و پرتحرکی را به وجود آوردند که طلاب جوان را زیر پوشش قرار دهد و آنان را از نظر اخلاقی و تربیتی و درسی و انضباطی، تحت مراقبت بگیرد و نیروی جوان حوزه علمیه را برای رشد سریع و وسیع و مطلوب آماده سازد.

به تدریج اکثر مدارس علمیه اصفهان، محل سکونت و خوابگاه طلاب زیر پوشش برنامه ذوالفقار قرار گرفت. گسترش فعالیت برنامه ذوالفقار تا جایی رسید که آمار از این قبیل به دست آمد: ۶۰۰ نفر طلبه تمام وقت با تمام برنامه، ۴۰۰ نفر طلبه نیمه برنامه، ۶۰ مدرّس برای سطوح مختلف درسی و بیست و دو ماده درسی (نحو، صرف، لغت و...)، اعزام مبلغ در سطحی وسیع به شهرها و روستاها، ادارات، کارخانه‌ها و... و همچنین کوشش در جزوه‌نویسی و تهیه مقالات و کتابهای دینی و نیز انجام امتحانات متنوع و متعدد از طلاب، در زمینه‌های مختلف درسی. در یک کلام، از ابتدای شروع برنامه ذوالفقار تاکنون، متجاوز از دوازده هزار نفر طلبه، زیر پوشش این برنامه قرار گرفته‌اند که عده بسیاری از آنها پس از طی مراحل برای ادامه تحصیل به حوزه علمیه قم رفته‌اند.

در این مدرسه علمای بزرگی به تدریس اشتغال داشته‌اند: از جمله:

۱. مجتهد و فقیه زاهد، مرحوم میرزا محمد حسن نجفی، متوفای ۱۳۱۷ق.
۲. عالم مشهور و مجتهد مدرّس، حاج شیخ محمد باقر زند کرمانی، متوفای ۱۳۸۹ق.
۳. آیت‌الله حاج سید حسن فقیه امامی.
۴. سید حجت موحد ابطحی.
۵. شیخ محمدعلی ابراهیمی.
۶. حجت الاسلام و المسلمین حاج شیخ علی اکبر فقیه.^۱

مدرسه رفیعیه سلیمانیه

در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، نسخه‌ای از شرح توحید مفضل به شماره ۳۵۱۴ وجود دارد که در ماه شعبان ۱۰۷۵ق، به دست شخصی به نام شریف بن موسی بن رضا امامی، در مدرسه رفیعیه سلیمانیه، نوشته شده است. در کتاب دانشمندان آذربایجان، در شرح حال عبدالصمد بن عاشور تبریزی آمده است: از علمای قرن یازدهم این ایالت است. در تاریخ

۱. میر سید حجت موحد ابطحی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۱۵۹ - ۱۶۶؛ مهرآبادی، ابوالقاسم، آثار ملی اصفهان، ص ۴۷۰ - ۴۷۱؛ همایی، جلال‌الدین، تاریخ اصفهان، ج ۴، ص ۳۳۰؛ هنرفر، لطف‌الله، گنجینه آثار تاریخی اصفهان، ص ۳۸۴ - ۳۸۵؛ مهدوی، سید مصباح‌الدین، اصفهان دار العلم شرق، ص ۱۴۵ - ۱۴۶.

۱۱۰۱ق، شرایع الاسلام محقق حلی را به نام سلطان سلیمان صفوی، به عنوان سفینه توفیق، در مدرسه سلیمانیه اصفهان، به پارسی ترجمه کرده است.

با توجه به اینکه مدرسه سلیمانیه، جنب مسجد جامع عباسی (مسجد شاه) حجره ندارد و محل سکونت نیست، استنباط می‌شود که مدرسه دیگری وجود داشته که به نام مدرسه سلیمانیه یا رفیعیه سلیمانیه، خوانده می‌شده و حجره داشته و محل سکونت و فعالیت علمی، از قبیل تألیف کتاب و نسخه‌برداری از کتب علمی بوده است.

احتمال می‌رود مراد از مدرسه مذکور، مدرسه ناصریه (واقع در ضلع جنوب شرقی مسجد امام فعلی) باشد، زیرا گرچه این مدرسه در زمان ناصرالدین شاه تعمیر و به نام ناصریه یا ناصری خوانده شده، ولی چون در زمان شاه سلیمان صفوی، کاشیکاری و مراحل از آن انجام شده (طبق کتیبه مورخه ۱۰۷۷ ایوان جنوبی مدرسه ناصریه) ممکن است قبلاً به نام سلیمانیه یا رفیعیه سلیمانیه خوانده می‌شده است.^۱

نویسنده کتاب گنجینه آثار تاریخی در مورد این مدرسه چنین آورده است: این مدرسه در گوشه جنوب غربی مسجد شاه واقع شده و به وسیله دو مدخل بزرگ به صحن مسجد و با سه مدخل بزرگ دیگر به محوطه زیر گنبد غربی متصل می‌شود. غرفه‌های متعدد اطراف صحن این مدرسه در قسمتهای پایین با ازاره‌های مرمری و در بعضی قسمتها با سنگهای پارسی و از سنگهای ازاره به بالا با کاشیهای خشت هفت رنگ تزیین شده است. سنگ شاخص معروف مسجد شاه که از قرار مشهور محاسبه و نصب آن به وسیله شیخ بهایی، دانشمند معروف عهد شاه عباس اول، صورت گرفته است، در قسمت پایین یکی از جرزهای ضلع شمالی صحن این مدرسه تعبیه شده است. این شاخص ظهر اصفهان را در چهار فصل سال نشان می‌دهد.

سر در این مدرسه به سمت کوچه پشت مسجد شاه، دارای کتیبه‌ای از اولین سال سلطنت شاه سلیمان است. این کتیبه به خط ثلث سفید بر زمینه کاشی لاجوردی رنگ نوشته شده و به قلم محمدرضا امامی، مورخ به سال ۱۰۷۸ق، است. در داخل مقرنس کاشیکاری این سردر، دو

۱. میر سید حجت موحد ابطحی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمی اصفهان، ج ۲، ص ۱۶۶ - ۱۶۸؛ هنرفر،

لطف‌الله، گنجینه آثار تاریخی اصفهان، ص ۴۵۵ - ۴۵۷؛ رفیعی مهرآبادی، ابوالقاسم، آثار ملی اصفهان، ص ۴۷۱ -

۴۷۲؛ سجادی نائینی، سید مهدی، راهنمای جدید شهر اصفهان، ص ۱۲۱.

شمسه (پنج پر) به خط ثلث سفید بر زمینه لاجوردی وجود دارد که: «یا صمد، یا غافر، یا شکور، یا رازق، یا صبور» بر آن نوشته شده و در دو لوحه کوچک بر دو جانب شرقی و غربی سردر، به خط نستعلیق سفید بر زمینه کاشی لاجوردی نام استاد کاشیکار این سردر آمده است. این مدرسه و تمام ساختمانهای مسجد شاه به موجب شماره ۱۰۷ به ثبت تاریخی رسیده است.^۱

مدرسه ساروتقی (مدرسه آقا شیخ محمدعلی)^۲

ساروتقی (مقتول در ۱۰۵۵ق) وزیر شاه صفی و شاه عباس دوم، مردی لایق و شایسته بوده است.^۳ وی در سال ۱۰۵۳ق مدرسه‌ای در جوار مسجد و منزل خود بنا می‌کند که پس از ویرانی، به وسیله یکی از علمای بزرگ اصفهان، مرحوم حاج شیخ محمدعلی نجفی مسجد شاهی (ثقة الإسلام) مجدداً ساخته می‌شود و هم‌اکنون باقی و مشهور به مدرسه آقا شیخ محمدعلی و مدرسه ثقة الإسلام است. محل مدرسه، بازارچه حسن‌آباد و در نزدیکی امامزاده احمد(ع) و مدرسه عربان (مدرسه مرحوم آیت‌الله خادمی) است. میرزا طاهر نصرآبادی، در ضمن معرفی بهزاد بیک، متخلص به دوستاق، از پدر او یاد می‌کند و می‌نویسد:

ولد سهراب بیک قورچی... در سن چهل سالگی توفیق خواندن و نوشتن یافته، الحال طالب علم است، و در مدرسه مرحوم ساروتقی، واقع در محله باغات اصفهان است...^۴

مدرسه شفیعیه دردشت

مدرسه‌ای در محله دردشت (جنب خیابان ابن‌سینا) و متعلق به دوره شاه عباس دوم است. تاریخ بنای آن ۱۰۶۷ق است و به همت محمد شفیع بن جمال‌الدین محمد خوزانی ساخته شده است. کتیبه سردر مدرسه شفیعیه، به خط ثلث سفید بر زمینه کاشی لاجوردی، اثر محمدرضا امامی است. در مدخل ایوان بزرگ جنوب غربی مدرسه، دو لوح بزرگ سنگی بر

۱. رفیعی مهرآبادی، ابوالقاسم، آثار ملی اصفهان، ص ۴۷۱ - ۴۷۲.

۲. میر سید حجت موحد ابطحی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمی اصفهان، ج ۲، ص ۱۶۸؛ مهدوی، سید

مصلح‌الدین، اصفهان دارالعلم شرق، ص ۱۵۴ - ۱۵۵.

۳. سلطان‌زاده، حسین، تاریخ مدارس ایران، ص ۲۶۸.

۴. میرزا محمد طاهر نصرآبادی، تذکره نصرآبادی، ص ۱۴۷.

دیوارهای دو جانب ایوان نصب شده که در یکی از آنها (به طول ۱/۹۰ و عرض یک متر) مطالبی نقش بسته است.

مرحوم جلال‌الدین همایی در کتاب تاریخ اصفهان (صفحه ۳۳۰) مساحت مدرسه را ۲۵×۴۵ و تعداد حجرات آن را ۱۵ باب و سکنه مدرسه را ۱۲ نفر ذکر کرده است. فعالیتهای علمی این مدرسه به شرح زیر است:

شخصی به نام نجم‌الدین بن هاشم، نسخه‌ای از کتاب شریف من لا یحضره الفقیه را در مدرسه شفیعیه اصفهان در سال ۱۰۹۴ق، به خط نسخ نوشته که در کتابخانه ملی ملک موجود است. شخص دیگری به نام میرنصیر مازندرانی، از فضلالی اصفهان، دفتری را به قلم نستعلیق، در مدرسه محمد شفیع اصفهان نوشته که مشتمل است بر:

۱. شرح تذکره نصیری در هیئت، از شمس‌الدین محمد خفری.

۲. شرح تذکره، از مولی فتح‌الله شابرانی شیروانی.

۳. الألفاظ السقراطیة از یعقوب بن اسحاق کندی.

از علمای بزرگواری که از ساکنان یا مدرّسان مدرسه شفیعیه بوده‌اند، می‌توان مرجع و فقیه و زعیّم نامدار، آقا سید محمدباقر شفتی، متوفای ۱۲۶۰ق، مرحوم آقا سید ابراهیم میر شفیعی و مرحوم آقا سید محمدعلی میر شفیعی را نام برد.^۱

مدرسه عربان (مدرسه آیت‌الله خادمی)^۲

مدرسه‌ای واقع در نزدیکی بازارچه حسن‌آباد و در مجاورت امامزاده احمد(ع) و بقعه آقا

۱. میر سید حجت موحد ابطحی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمی اصفهان، ج ۲، ص ۱۷۰ - ۱۷۴؛ هنرفر،

لطف‌الله، گنجینه آثار تاریخی اصفهان، ص ۵۸۹ - ۵۹۲؛ رفیعی مهرآبادی، ابوالقاسم، آثار ملی اصفهان، ص ۴۷۲ -

۴۷۴؛ همایی، جلال‌الدین، تاریخ اصفهان، ج ۴، ص ۳۳۰؛ مهدوی، سید مصلح‌الدین، اصفهان دار‌العلم شرق،

ص ۱۶۸ - ۱۷۰.

۲. میر سید حجت موحد ابطحی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمی اصفهان، ج ۲، ص ۱۷۴ - ۱۷۷؛ همایی،

جلال‌الدین، تاریخ اصفهان، ج ۴، ص ۳۲۹؛ هنرفر، لطف‌الله، گنجینه آثار تاریخی اصفهان، ص ۸۵۸؛ رفیعی

مهرآبادی، ابوالقاسم، آثار ملی اصفهان، ص ۴۸۱ - ۴۸۲؛ مهدوی، سید مصلح‌الدین، اصفهان دار‌العلم شرق،

ص ۲۰۲ - ۲۰۳.

نجفی است که به مناسبت سکونت طلاب عرب زبان، به این نام خوانده شده و اخیراً به مناسبت اقدام مرحوم آیت‌الله حاج آقا حسین خادمی، متوفای ۱۴۰۵ق، برای تجدید بنای آن، به نام آن بزرگمرد خوانده می‌شود.

تاریخ تأسیس اولیه این مدرسه معلوم نیست، ولی در دوره صفویه، در زمانی که شاردن (سیاح فرانسوی) در اصفهان اقامت داشته، این مدرسه موجود بوده و در آن زمان ۴۰ حجره داشته است. مدرسه عربان در دوره پهلوی اول، همانند عموم مدارس علمیه، متروکه و مخروبه گردید. پس از آن، مرحوم آیت‌الله آقا سید محمدرضا خراسانی، متوفای ۱۳۹۷ق، اقدام به تعمیر اساسی آن کرد و جمعی از طلاب حوزه علمیه را در آن اسکان داد.

مساحت این مدرسه را مرحوم جلال‌الدین همایی در کتاب تاریخ اصفهان ۴۰×۴۰ و تعداد حجرات را ۲۲ باب و شمار ساکنان آن را ۲۲ نفر ذکر کرده است.

مرحوم آیت‌الله خادمی در حدود سال ۱۴۰۰ق، با همکاری مؤسسه خیریه مرحومان علی و حسین همدانیان، شروع به تجدید ساختمان مدرسه کرد و آن را به صورت سه طبقه درآورد. اکنون، علاوه بر طلابی که برای تحصیل علم، به این مدرسه رفت و آمد دارند، تعدادی طلبه در آنجا ساکن‌اند و درسهای اصلی آنها تحت برنامه گسترده و مفصل مدرسه ذوالفقار است. داخل مدرسه نیز برنامه‌های تربیتی و اخلاقی و مطالعات و تحقیقات و دروس جنبی برگزار می‌شود.

از بزرگان و علمایی که در این مدرسه سکونت داشته و یا به تدریس و تحقیق و تألیف پرداخته‌اند، می‌توان به مدرّس فاضل، مرحوم آقا شیخ محمدجواد فریدنی، متوفای ۱۳۷۵ق، عالم زاهد فاضل، حاج ملا فرج‌الله درّی، متوفای ۱۳۸۲ق و مدرّس فاضل و زاهد، آقا شیخ امان‌الله گینکانی، متوفای ۱۳۸۳ق که از خواص مرحوم آقا شیخ محمدرضا نجفی بوده است اشاره کرد.

مدرسه هارونیه (مدرسه میرزا شاه حسین)

مدرسه‌ای است در مجاورت صحن و بارگاه امامزاده هارون ولایت (هارونیه) در نزدیکی بازار بزرگ و مناره و مسجد علی، که در دوره حکومت شاه اسماعیل اول صفوی، تأسیس گشته، و تاریخ تأسیس آن ۹۱۸ است.

مدرسه، سردر مجللی دارد که به طرف صحن شمالی هارون ولایت، باز می‌شود و کتیبه همین سردر است که ایجاد ساختمانهای فعلی را به زمان شاه اسماعیل اول، منتسب می‌دارد.^۱ کتیبه این سردر به خط ثلث با کاشی سفید معرق بر زمینه لاجوردی به شرح زیر است:

بسمه تیمناً بذکره قد اتفقت عمارة دار الولاية و مشهد قبله الاسلام
بميامن فيض بحر وجود جده العلى الذى قال النبى فى شأنه انت منى
بمنزلة هارون من موسى عليهم السلام فى ايام خلافة والى لواء
الولاية فى الافاق مالک سرير الخلافة بالاستحقاق الغازى المجاهد
فى سبيل الله بقاطع البرهان ناصر المؤمنین ابى المظفر السلطان شاه
اسماعيل بهادرخان لازال ابواب الخيرات بعميم لطفه مفتوحة و اقطار
الارض بانوار معدلته محصورة و الامصار بسعى معمار احسانه معمورة
و البانى بعين عنايته ملحوظاً و موقفاً للحسنات و كان سعيه مشكوراً
كتب فى اوایل شهر ربيع الاول من سنة ۹۱۸.^۲

و در یک لوحه بالای در ورودی به خط نستعلیق سفید معرق بر زمینه کاشی لاجوردی نام بانی ساختمان در یک شعر به شرح زیر آمده است:^۳

باقبال خان دورمش کامکار بماند از حسین این بنا یادگار^۴

دورمش خان، وزیر اعظم سلطان صفوی، و حسین، بانی و سازنده این بنای عظیم بوده است، ولی جابری انصاری، در تاریخ اصفهان و ری، نظریه دیگری بدین شرح بیان کرده است: مقابلش هارونیه است، و آن مشتمل است بر بقعه امامزاده هارونیه که در حاشیه روضات،

۱. میر سید حجت موحد ابطحی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمی اصفهان، ج ۲، ص ۲۱۹ - ۲۲۱.

۲. هنرفر، لطف‌الله، گنجینه آثار تاریخی اصفهان، ص ۳۶۱؛ رفیعی مهرآبادی، ابوالقاسم، آثار ملی اصفهان، ص ۵۰۸ -

۵۱۰؛ جابری انصاری، میرزا حسن خان، تاریخ اصفهان، ص ۲۲؛ مهدوی، سید مصلح‌الدین، اصفهان دارالعلم

شرق، ص ۲۵۴.

۳. آقای مهدوی در کتاب اصفهان دارالعلم شرق می‌نویسد: به نظر می‌رسد اصل بنای مدرسه، مربوط به قبل از صفویه و احتمالاً دوره غزنویان و سلجوقیان بوده و تجدید بنای آن مربوط به عهد شاه اسماعیل و شاه طهماسب صفوی باشد.

۴. هنرفر، لطف‌الله، گنجینه آثار تاریخی اصفهان، ص ۳۶۱.

مرحوم آقا میرزا محمد باقر چهارسوقی، نبیره حضرت امام هادی اش می‌دانند، صحنی بزرگ دارد، و مدرسه جنب آن، و بنای هارونیه، بسی قبل از صفویه بوده، چو سنگ‌بتی را که نوشته‌اند سلطان محمود غزنوی از بتخانه سومنات، در هندوستان به اصفهان آورده و در آستانه مدرسه به رو انداخت، و پس از پانصدو سی سال، دو نیمه کرده، نیمی را در مدرسه میرزا شاه حسین، وزیر طهماسب (که به دست شاه قلی کشته شد) سنگاب ساختند، گواه قدمت آن مبانی (= ساختمانها) است. چو آن مدرسه، جنب هارونیه است، تعمیرات هارونیه، قسمتی از حسین خان برادر دورمیش خان شاملو، به شاهی اسماعیل و طهماسب اول است، حدود نهصد و هیجده تا نهصد و سی و هشت.^۱

بنابراین نظریه، اصل بنای مدرسه، مربوط به قبل از صفویه، و تعمیرات یا تجدید بنای آن، مربوط به دوره شاه اسماعیل و شاه طهماسب صفوی است، و به همین جهت، احتمال داده شده که اصل مدرسه، متعلق به دوره غزنویان یا سلجوقیان باشد. مدرسه هارونیه صحن متوسطی دارد و در اطراف آن حجراتی قرار گرفته است و علاوه بر سردر باشکوه و جالب آن، که کاشیکاری و تزئینات نفیس و ارزشمندی دارد، ایوان جنوبی آن هم، دارای محرابی است که با کاشیکاری معرق نفیس تزئین شده است.

آقای ابطحی گفته‌اند:^۲ این مدرسه در حال حاضر (۱۴۱۸ق) مسکونی طلاب نیست، و فقط، در برنامه‌های مذهبی و عزاداریها و جشنهای دینی، که وابسته به بقعه و امامزاده هارونیه است، مورد بهره‌برداری قرار می‌گیرد.^۳

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

۱. رفیعی مهرآبادی، ابوالقاسم، آثار ملی اصفهان، ص ۵۰۹ و تاریخ اصفهان و ری، ص ۲۲۱ به نقل از سید حجت موحد ابطحی در کتاب ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمی اصفهان، ج ۲.

۲. میر سید حجت موحد ابطحی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمی اصفهان، ج ۲، ص ۲۲۱.

۳. مرحوم استاد جلال‌الدین همایی در کتاب تاریخ اصفهان، ج ۴، ص ۱۷۱ درباره این مدرسه چنین می‌نویسد: سنگ‌بتی که در عهد سلاجقه در یکی از غزوات از کفار گرفته به اصفهان آوردند که نصف آن را در زمان شاه اسماعیل مبدل به سنگاب مدرسه میرزا شاه حسین یعنی مدرسه هارون ولایت کردند و نصف دیگرش در مدرسه حاج حسن است. و در مآخذ قدیم خوانده‌ایم که بت‌سنگی در آستانه مدرسه حنفیه سلاجقه افتاد!

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

احیای تراث

پرویشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

رتال جامع علوم انسانی

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی